

Святлана Талмачова

**УДЗЕЛ МІРАВЫХ ПАСРЭДНІКАЎ У РАБОЦЕ
ПАВЕРАЧНЫХ КАМІСІЙ У БЕЛАРУСІ
(60-я гг. XIX ст.)**

Павятовыя паверачны камісіі — спецыяльныя структурныя элементы сістэмы органаў, якія рэалізоўвалі аграрную рэформу ў губернях Паўночна-Заходняга краю. На падставе «Мясцовага палажэння» для Віленскай, Гродзенскай, Ковенскай, Мінскай губерняў і латгальскіх павеатаў Віцебскай губ. ва ўстаўных граматах спачатку вызначалася колькасць павіннасцей на карысць памешчыка з кожнага сялянскага двара. Затым іх памер падлягаў праверцы дзеля канчатковага вызначэння належнай суразмернасці сялянскіх павіннасцей з асаблівасцямі мясцовых умоў. Законам 1861 г. гэтая праверка ўскладалася па асобыя паверачныя камісіі¹.

21 лістапада 1862 г. былі выдадзены «Дополнительные правила о поверке повинностей временно-обязанных крестьян в губерниях: Виленской, Гродненской, Ковенской, Минской и в уездах: Динабургском, Дризенском, Люцинском и Режицком Витебской губернии (приложение к ст. 218–221 Высочайше утвержденного 19 февраля 1861 г. Местного Положения о поземельном устройстве крестьян в сих губерниях и уездах)» (далей — «Правілы»)². У адпаведнасці з імі ў названых мясцовасцях ствараліся часовыя паверачныя камісіі, па адной у кожным павеце, акрамя Сакольскага Гродзенскай губ. Тут колькасць

¹ ПСЗРИ. Собр. 2-е. Т. 36 (1861). Отд. 1. № 36665.

² ПСЗРИ. Собр. 2-е. Т. 37 (1862). Отд. 2. № 38938.

асоваабавязаных сялян была невялікай (каля 3 тыс. душ), таму сяляне павета маглі звяртацца ў камісіі суседніх паветаў па прызначэнні губернскай па сялянскіх справах прысутнасці (арт. 1). Камісіі павінны былі закончыць сваю дзейнасць на працягу двух гадоў з дня адкрыцця. Больш працяглы тэрмін вызначаўся толькі з дазволу міністра ўнутраных спраў (арт. 2). Пры гэтым у «Мясцовым Палажэнні» для названых губерняў тэрмін быў вызначаны ў шэсць гадоў (арт. 219), як і для часу для прад'яўлення патрабавання аб адмежаванні зямель і ўгоддзяў у кожным маёнтку ў адпаведнасці з арт. 38 таго ж «Палажэння»³.

Па «Правілах», кожная з паверачных камісій складалася з члена ад урада (старшыня), якога прызначаў міністр унутраных спраў, міравога пасрэдніка таго ўчастка, у якім адбывалася праверка павіннасцей, выбарнага члена ад памеснага дваранства і прадстаўніка ад сялян, якога выбіралі для кожнай воласці асобна. Пры камісіі павінен быў быць інсывавод і адзін ці некалькі землямераў (арт. 3). Члены ад урада лічыліся ў складзе Міністэрства ўнутраных спраў і ўвесь час дзеяння камісіі — членамі губернскай па сялянскіх справах прысутнасці для абмеркавання спраў, пералічаных у арт. 21 «Правілаў». У выпадку адсутнасці члена ад урада па хваробе ці іншай прычыне выконваць абавязкі старшыні накіроўваўся адзін з членаў губернскай па сялянскіх справах прысутнасці (арт. 4). Павятовы дваранскі сход выбіраў двух кандыдатаў у члены ад дваранства з ліку асоб, якія мелі права займаць пасады міравых пасрэднікаў. Таксама па два кандыдаты ад сялян выбіраліся на валасным сходзе з сельскіх і валасных службовых асоб ці іншых гаспадароў двароў. З двух абраных губернатараў зацвярджаў аднаго членам камісіі, а другога кандыдатам на выпадак выбыцця, адсутнасці ці хваробы. Пры праверцы навіннасцей у маёнтку,

³ ПСЗРИ. Собр. 2-е. Т. 36 (1861). Отд. 1. № 36665.

які належаў члену ад дваран, а таксама ў паселішчы, дзе жыў прадстаўнік ад сялян, іх месцы займалі кандыдаты (арт. 5).

Адразу пасля зацвярджэння «Правілаў» міністр унутраных спраў прызначаў членаў паверачных камісій ад урада і паведамляў аб іх кадравым складзе імператару. У сваю чаргу, губернатары таксама распараджаліся аб прызначэнні выбараў членаў і кандыдатаў да іх ад памеснага дваранства і ад сялян (арт. 9–10). Адначасова губернскія прысутнасці складалі дадатковыя каштарысы аб пазямельным зборы з памешчыкаў і сялян на выдаткі па паверачных работах (арт. 11).

Паверачныя камісіі пачыналі работу ў кожным маёнтку толькі пасля зацвярджэння і ўвядзення ў дзеянне ўстаўной граматы. Яны не працавалі ў тых сельскіх грамадах і ў асобных гаспадароў двароў, якія заключылі з памешчыкам дабрачынныя пагадненні аб выкупе ўгоддзяў, а таксама ў тых паселішчах, у якіх пасля выдання названых «Правілаў» былі са згоды сялян уведзены ў дзеянне падпісаныя імі ўстаўныя граматы, што вызначалі абавязковыя адносіны сялян да памешчыкаў. У адпаведнасці з арт. 221 «Мясцовага Палажэння» сяляне, пасля зацвярджэння ўстаўной граматы і да прыбыцця паверачнай камісіі, маглі адмовіцца ад праверкі і заключыць дабрачыннае пагадненне з памешчыкам адносна зямлі і павіннасцей. У такім выпадку пагадненне прад'яўлялася камісіі, якая праводзіла яго візіраванне⁴. Адзначалася, што для тых сялян, што падпісалі граматы да выдання «Правілаў», арт. 221 заставаўся ў сіле, калі сяляне абвясцілі б пазней сваё жаданне аб праверцы (арт. 13).

Да кампетэнцыі камісіі адносілася толькі праверка памераў участкаў і павіннасцей, а не работы па адмежаванні ўгоддзяў (арт. 14). Павышэнне павіннасцей пры праверцы не дапушчалася. «Правіламі» вызначаліся разрады ў адпаведнасці з паме-

⁴ ПСЗРИ. Собр. 2-е. Т. 36 (1861). Отд. 1. № 36665.

і аброку за дзесяціну зямлі ў 3 руб., і ніжэйшы па губернях. Так, у Ковенскай і частцы Віцебскай ён складаў 1 руб. 20 кап., Віленскай і Гродзенскай — 1 руб., у Мінскай — 80 кап. за дзесяціну зручнай зямлі. Адпаведна названым двум разрадам губернскія прысутнасці вызначалі памер баршчыны (арт. 16). Вышэйшаму аброку ў 3 руб. адпавядала 23 дні баршчыны, у 1 руб. 20 кап. — 9 дзён, 1 руб. — 8 дзён, 80 кап. — 6 дзён баршчыны (арт. 16–17). На Магілёўскую губ. і частку Віцебскай губ. гэтыя «Правілы» не распаўсюджваліся, таму што тут дзейнічала іншае «Мясцовае Палажэнне».

Губернская па сялянскіх справах прысутнасць вызначала агульны план работ, кіравала дзеяннямі ў розных павегах, вырашала непаразуменні, вызначала пераважаўшыя ў кожным павеце разрады зямель, умовы, якімі павінны былі кіравацца члены камісій у вызначэнні такіх разрадаў і інш. Для гэтага на пасяджэнні прысутнасці запрашаліся члены камісій ад урада і па аднаму міравому пасрэдніку ад кожнага навета па выбары старшыні прысутнасці (губернатара). У такім выпадку названыя асобы мелі такое ж права голасу на пасяджэннях, як і іншыя члены прысутнасці. Пры неабходнасці прысутнасць «входзіць, в случае надобности, с представлениями в Министерство внутренних дел»⁵ дзеля ўзгаднення вызначэння павіпнасцей. Губернскія прысутнасці пяці названых губерняў узгаднялі свае дзеянні іраз старшынь «о взаимном соглашении поверочных действий»⁶ (арт. 20–26). У сваю чаргу, кожная з павярочных камісій узгадняла звесткі, атрыманыя ад прысутнасці, і мясцовыя асабліваасці непасрэдна ў кожным павеце, складала

⁵ Сборник правительственных распоряжений по устройству быта крестьян, вышедших из крепостной зависимости. — СПб. : Земский отд. М-ва внутр. дел, 1861–1876. Т. 3. — Ч. 2 : С 1-го июля 1862 по 1-е января 1863 года. — 1863. — С. 54–55.

⁶ LVIA. F. 385. Ар. 1. В. 2а. Л. 2–3; Сборник правительственных распоряжений по устройству быта крестьян... — Т. 3. — Ч. 2. — С. 55.

план работы і паведамляла аб ім у губернскую прысутнасць (арт. 27). Справы вырашаліся большасцю галасоў, у выпалку роўнасці апошніх, пераважаў голас старшыні.

Губернская прысутнасць атрымлівала зацверджаныя і ўведзеныя ў дзеянне ўстаўныя граматы і перадавала іх у паверачныя камісіі. Напярэдадні пачатку кожнага месяца паверачныя камісіі павінны былі вызначаць, у якіх грамадах і калі яны будуць праводзіць праверку, абвешчальні аб гэтым памешчыкам і сялянам не менш чым за тыдзень да прыбыцця (арт. 30).

У адпаведнасці з «Правіламі», камісія ў прысутнасці памешчыка ці яго прадстаўніка прад'яўляла ўстаўную грамату, выслухоўвала заўвагі сялян, тлумачэнні землеўладальніка, усё адзначалася ў пратаколе, які зачытваўся «громка» прысутным і паднісваўся членамі камісіі, а пры жаданні — яшчэ і памешчыкамі і сялянамі. Камісія дамагалася заключэння дабрачыннага пагаднення паміж памешчыкамі і сялянамі, затым складалася новая ўстаўная грамата ці дагавор аб выкупе, якія паднісваліся бакамі, сведчыліся паверачнай камісіяй, перадаваліся міравому пасрэдніку для выканання. Калі ж пагадненне не дасягалася, то збіраліся дадатковыя звесткі, складаўся паверачны акт, у якім тлумачыліся абставіны справы, і выносілася прапанова — пакінуць папярэдняю грамату ці скласці новую. Паверачны акт прад'яўляўся сялянам і памешчыку, у пратакол занісваліся водгукі бакоў па гэтым акце. Скаргі на дзеянні камісіі падаваліся ў губернскую прысутнасць у двухмесячны тэрмін з дня прад'яўлення паверачнага акта. Пасля гэтага, калі паверачныя акты не былі абскарджаны, то на папярэдняй грамаце рабіўся пацвярдзальны запіс, калі адмянялася — надпіс аб яе знішчэнні са складаннем новай граматы, якая затым прыводзілася ў выкананне міравым пасрэднікам (арт. 31–36). Калі ж дзеянні камісіі былі абскарджаны і губернская прысутнасць лічыла неабходным правесці новую праверку, то працэдура паўтаралася.

На рашэнні губернскай прысутнасці скаргі прыносіліся міністру ўнутраных спраў на працягу двух месяцаў толькі ў тым выпадку, калі на пасяджэнні прысутнасці не прымалася адзінагалоснае рашэнне (арт. 39). Такія скаргі разглядаліся ў Савец міністра ў парадку іх паступлення. Да вырашэння скаргаў нельга было пачынаць выкуп зямлі. Савет міністра ці зацвярджаў пастановы губернскай прысутнасці, ці вызначаліся падставы, па якіх грамагы падлягалі выпраўленню. Яно ускладалася на паверачную камісію і зацвярджалася губернскай прысутнасцю (арт. 40–43)⁷.

У сувязі з паўстаннем 1863–1864 гг. законам ад 1 сакавіка 1863 г. у губернях Віленскай, Гродзенскай, Ковенскай, Мінскай і чатырох наветах Віцебскай адначасова з праверкай павіннасцей адбываўся і перавод на выкуп угоддзяў, якія знаходзіліся ў карыстанні сялян, з паніжэннем на 20 % нормы выкупных пляцяжоў⁸. Па даручэнні Аляксандра II міністр унутраных спраў распрацаваў праект новых правілаў аб складзе і парадку дзеянняў паверачных камісій з улікам іх новых абавязкаў. Пасля разгляду Галоўным камітэтам аб уладкаванні сельскага стану 9 красавіка 1863 г. правілы былі зацверджаны Аляксандрам II⁹. У процілегласць «Правілам» ад 21 лістапада 1862 г., паверачныя камісіі цяпер складаліся з двух членаў ад урада і міравога пасрэдніка таго ўчастка, у якім праводзілася праверка павіннасцей і вызначэнне выкупных пляцяжоў. Адзін член камісіі ад урада прызначаўся міністрам унутраных спраў, другі — міністрам фінансаў, старшынёй камісіі становіўся чыноўнік ад МУС. Пры гэтым у асобай інструкцыі, складзенай Віленскім генерал-губернатарам, адзначалася, што ў выпадку, калі ў павеце быў толькі адзін міравы пасрэднік, то ён удзель-

⁷ Сборник правительственных распоряжений по устройству быта крестьян... Т. 3. — Ч. 2. — С. 55.

⁸ ПСЗРИ. Собр. 2-е. Т. 38 (1863). Отд. 1. № 39337.

⁹ ПСЗРИ. Собр. 2-е. Т. 38 (1863). Отд. 1. № 39463.

нічаў у рабоце паверачнай камісіі на тэрыторыі ўсіх участкаў¹⁰. Такое ўдакладненне было выклікана тым, што ў 1863 г. у сувязі з паўстаннем пачаўся працэс поўнай змены кадравага складу міравых пасрэднякаў, і ў некаторых участках пэўны час пасадзі заставаліся вакантнымі. Выбарныя прадстаўнікі ад дваранскіх і сялянскіх сходаў у складзе камісій не прадугледжваліся.

У красавіку 1863 г. Мінскі грамадзянскі губернатар у справаздачы Віленскаму генерал-губернатару адзначаў, што, па яго меркаванні, адной з прычын, па якіх міравыя пасрэднікі губерні падалі хадайніцтвы аб адстаўцы, было імкненне пазбавіцца ад удзелу ў рабоце паверачных камісій, «чтобы таким образом дать возможность землевладельцам, со стороны которых представителей в комиссиях не будет, — надеясь на бездействие сих комиссий, и представить себя жертвами деспотизма». Губернатар меркаваў, што гэтыя хадайніцтвы «...служат протестом против распоряжения изложенного в указе Прав[ительствующего] Сената от 1-го марта [1863 г. — С. Т.] о прекращении обязательных отношений бывшего крепостного сословия к землевладельцам»¹¹.

Пры абмеркаванні праектаў па скарачэнні колькасці участкаў міравых пасрэднякаў у 1863 г. Віленскі генерал-губернатар адзначаў, што ў сувязі са стварэннем паверачных камісій звужаўся кола дзейнасці пасрэднякаў па пазямельным уладкаванні сельскага насельніцтва. Але яны павінны былі ўдзельнічаць у рабоце адпаведнай камісіі на тэрыторыі сваіх участкаў¹². У выніку адстаўкі міравых пасрэднякаў і змянення палітыкі іх зацвярджэння на пасадзе (не Сенатам, а Віленскім генерал-губернатарам) адчуваўся недахоп названых службовых асоб.

¹⁰ Сборник правительственных распоряжений по устройству быта крестьян-собственников в Северо-западном крае. — Вильна: Тип. Штаба Вилен. воен. окр., 1864. — С. 28.

¹¹ НГАБ. Ф. 242. Воп. 1. Спр. 87. Л. 19адв. — 20.

¹² НГАБ. Ф. 242. Воп. 1. Спр. 87. Л. 70–72адв.

таму некаторым з іх прыходзілася ўдзельнічаць у рабоце паверачных камісій некалькіх участкаў — двух, а часам і трох¹³.

Як і па «Правілах» 1862 г., з 1863 г. паверачныя камісіі не разглядалі памер баршчыны, а праводзілі праверку адпаведнага аброку з сялян з мэтай вызначэння выкупных плацяжоў. Таму пры праверцы ўсе павіннасці вызначаліся абавязкова толькі ў грашовым вылічэнні, на падставе якога складаўся памер выкупных плацяжоў.

План работы паверачных камісіі, як і раней, вызначаўся губернскімі па сялянскіх справах прысутнасцямі. Але цяпер для яго складання, а таксама для ўзгаднення агульнага кірунку дзейнасці ў розных наветах, губернская прысутнасць запрашала на свае пасяджэнні старшынь паверачных камісіі і па аднаму міравому пасрэдніку ад кожнага павета, па выбары старшыні прысутнасці (губернатара). Затым, як і раней, губернская па сялянскіх справах прысутнасць давала падрабязныя тлумачэнні паверачным камісіям: якімі крытэрыямі яны павінны былі карыстацца пры аднясенні ўчасткаў да таго ці іншага з усталяваных разрадаў. Пры гэтым крытэрыі вызначаліся пераважна па агульным характары ўчасткаў¹⁴.

Як ужо адзначалася, паверачныя камісіі ў адпаведнасці з «Правіламі» ад 9 красавіка 1863 г. ствараліся толькі для праверкі вызначаных па устаўных граматах павіннасцей. Аднак Віленскі генерал-губернатар М. М. Мураўёў без узгаднення з цэнтральнымі ўладамі 14 жніўня 1863 г. выдаў цыркуляр, які пашыраў кампетэнцыю названых устаноў. З гэтага часу ім дазвалялася выпраўляць устаўныя грамагы і адносна сялянскага надзелу — пры памылках ва ўказанні колькасці зямлі, пры паз-

¹³ НГАБ. Ф. 242. Воп. 1. Спр. 88.

¹⁴ Местные крестьянские учреждения 1861, 1874 и 1889 гг. (Ист. очерк их образования и норм деятельности) : Ко дню пятидесятилет. годовщины освобождения крестьян от крепостной зависимости 19 февр. 1911 г. : в 3 ч. Ч. 2 / сост. М. М. Катаев. — СПб. : Зем. отд. МВД, 1911. — С. 61.

баўленні сялян сенажацей і выганаў ці калі не былі паказаны няўдобіцы і інш.¹⁵

У цэлым умовы праверкі сялянскага надзелу не былі дакладна акрэслены, а агульныя ўказанні Віленскага генерал-губернатора адрозніваліся не толькі недакладнасцю, а часам і процілегласцю. Гэта прыводзіла да таго, што паверачныя камісіі кіраваліся ў рабоце сваімі меркаваннямі, якія не былі своечасова ўзгоднены і ўдакладнены ў адным кірунку, як прадагледжвалася «Правіламі» аб рабоце паверачных камісій ад 9 красавіка 1863 г. Таму недакладнасці вымярэння і праверкі колькасць зямлі ў сялян у большасці выпадкаў у выкупных актах паказвалася няправільна, а межы надзелу ці ўвогуле не вызначаліся, ці калі і вызначаліся, то з памылкамі¹⁶.

Некаторыя камісіі былі недастаткова кампетэнтнымі ў асаблівасцях мясцовых пазямельных адносін, таму што пераважная большасць іх членаў была выклікана з унутраных губерняў Расійскай імперыі. У адозве да міністра ўнутраных спраў А. Л. Патапаў у чэрвені 1868 г. адзначаў: «При смене, во время вооруженного мятежа, всех прежних мировых посредников из местных дворян-помещиков, некогда и нельзя было быть разборчивым в формировании нового состава. Естественно, что личный состав поверочных комиссий и вообще мировых учреждений набран был весьма разнокалиберный и неподготовленный к делу. При таком составе, вместо назначения каждому точно ограниченного законом места и круга действий, сделано было им лишь общее воззвание к политической деятельности и к водворению русских начал, без всякого разумного указания им меры и согласования их действий. <...> При разнокалиберности и неподготовленности личного состава, при отсутствии инструкций, надзора и согласования свыше, произошли край-

¹⁵ Сборник правительственных распоряжений по устройству быта крестьян-собственников в Северо-Западном крае. — С. 63–64.

¹⁶ РДГА. Ф. 1291. Воп. 33. 1868 г. Спр. 34. Л. 38.

нее разнообразие и произвольность действий нисших исполнительных инстанций, ведение каждым дела по своей личной мерке, допускавшее в некоторых полный простор необдуманности и увлечений, в особенности при шаткости и эластичности заменивших закон административных правил местной власти»¹⁷.

Віленскі генерал-губернатар М. М. Мураўёў імкнуўся да паскарэння пазямельнага ўладкавання былых часоваабавязаных сялян. Ён хадайнічаў перад Галоўным камітэтам па ўладкаванні сельскага стану аб дазvole пры неабходнасці адкрываць па дзве паверачныя камісіі ў кожным павеце, а выдаткі на іх утрыманне аднесці на надзвычайны кантрыбуцыйны збор з мясцовых памешчыкаў. Галоўны камітэт пастановай 7 кастрычніка 1863 г. падтрымаў ініцыятыву М. М. Мураўёва, а 22 кастрычніка 1863 г. яе зацвердзіў Аляксандр II¹⁸.

Так, у Віленскай губ. у жніўні 1863 г. былі адкрыты па адной камісіі ў Віленскім і Свянцянскім паветах, у верасні — у Дзісенскім, у астагніх чатырох паветах — у кастрычніку—лістападзе 1863 г.¹⁹ Да 1 ліпеня 1864 г. у Віленскім, Лідскім, Ашмянскім і Вілейскім паветах было ўтворана па дзве паверачныя камісіі²⁰, да 1 студзеня 1865 г. на дзве камісіі дзейнічалі ужо і ў і Дзісенскім павеце. Па меры заканчэння работы паверачныя камісіі пераводзіліся ў іншыя паветы і нават губерні. 1 лістапада 1865 г. у Віленскім, Троцкім і Лідскім паветах засталася па адной паверачнай камісіі, у Ашмянскім, Свянцянскім і Вілейскім — па дзве, а ў Дзісенскім стала тры. Такое становішча захавалася да 1 студзеня 1866 г. Паступова камісіі завяршалі сваю работу, і 1 ліпеня 1866 г. у губерні дзейнічалі яшчэ па адной паверачнай камісіі ва ўсіх сямі паветах, а да

¹⁷ РДГА. Ф. 1291. Воп. 33. 1868 г. Спр. 34. Л. Задв. — 5.

¹⁸ РДГА. Ф. 1181. Воп. 1. Спр. 136. — Л. 2–11адв.; ПСЗРИ. Собр. 2-е. Т. 38 (1863). Отд. 2. № 40145.

¹⁹ LVIA. F. 385. Ap. 1. B. 2a. Л. 25–25адв.

²⁰ НГАБ. Ф. 242. Воп. 1. Спр. 172. Л. 25–26адв., 30–32адв.

1 студзеня 1867 г. яны былі ліквідаваны²¹. Па даных справаздачы Віленскага губернатара, прыведзеных П. А. Зайончкоўскім, на 1 студзеня 1867 г. паверачнымі камісіямі было складзена і прадстаўлена ў губернскую па сялянскіх справах прысутнасць 2 188 выкупных актаў²².

На работу па праверцы павіннасцей і вызначэнні памераў выкупных плацяжоў адводзілася два гады²³. 19 красавіка 1866 г., у адпаведнасці з палажэннем Галоўнага камітэта па ўладкаванні сельскага стану, генерал-губернатару Паўночна-Заходняга краю было прапанавана пасля заканчэння работы паверачных камісій ліквідаваць іх. У выпадку неабходнасці правядзенне новай праверкі ці выпраўленне выкупных актаў па заўвагах губернскай па сялянскіх справах прысутнасці і Савета міністра ўнутраных спраў ускладалася на мясцовыя з'езды міравых пасрэднікаў²⁴. У некаторых мясцовасцях (напрыклад, у Гродзенскай губ.) праверка была завершана ў адведзеныя тэрміны, а ў іншых працягвалася больш доўгі тэрмін.

Адной з прычын больш доўгага тэрміну дзеяння камісій было ўскладанне на іх абавязкаў, якія не былі ўключаны ў «Правілы» 9 красавіка 1863 г. Так, акрамя прамых абавязкаў, паверачныя камісіі разбіралі правы абезземеленых сялян, складанне планаў сялянскага надзелу на ўсіх маёнтках, занятакі па рэкруцкім набору, аб'езд валасцей сялян-уласнікаў і садзейнічанне міравым пасрэднікам пры выбары службовых асоб сялянскага самакіравання і нават праверка звестак аб колькасці зямлі, якая заставалася ў уладальнікаў для складання падрабязнага каталога пазямельнай маёмасці ў краі²⁵.

²¹ НГАБ. Ф. 242. Воп. 1. Спр. 172. Л. 25–27, 30–33, 43–45, 62–65, 77–80, 105–108, 131–135.

²² *Зайончковский, П. А.* Отмена крепостного права в России. — 3-е изд., доп. и перераб. / П. А. Зайончковский. — М.: Просвещение, 1968. — С. 222–224.

²³ Местные крестьянские учреждения... / сост. М. М. Катаев. — Ч. 2. — С. 62.

²⁴ ПСЗРИ. Собр. 2-е. Т. 41 (1866). Отд. 1. № 43212.

²⁵ РДГА. Ф. 1291. Воп. 33, 1865 г. Спр. 531. Л. бадв. — 7.

Адносная маруднасць праверачных работ часам вынікала із-за рознага падыходу да працы камісіі з боку яе членаў. Напрыклад, у жніўні 1864 г. у другой паверачнай камісіі Барысаўскага павета Мінскай губ. адбыліся значныя рознагалосці паміж двума яе членамі — членам ад Міністэрства фінансаў стацкім саветнікам І. М. Нікоціным (на пасадзе з 17 чэрвеня 1864 г.) і міравым пасрэднікам 3-га участка Барысаўскага павета паручнікам коннай артылерыі В. П. Раздзерышыным (на пасадзе з 7 кастрычніка 1863 г.²⁶). І. М. Нікоцін у лісце да губернатара абвінавчваў у маруднасці праверачных работ у Туміловіцкай воласці міравога пасрэдніка В. П. Раздзерышына, адзначаючы, што «позднее вставание от сна г. посредника не мало отнимало времени для дела даже до полдня, а иногда и более, так что предполагаемые с вечера осмотры наделов крестьянских и вполнину не могли быть исполнены, ибо настигавшая ночь прекращала работы, на которые нужно было после вторично отправляться; и эта задержка со стороны мирового посредника увеличивалась с каждым днем <...> мировой посредник стал отлучаться на целые дни, не заглядывая в комиссию»²⁷. У адказ на заўвагі В. П. Раздзерышын «наделал мне [І. М. Нікоціну. — С. Т.] весьма много грубостей и вышел с нанесением мне [І. М. Нікоціну. — С. Т.] оскорбления ругательством» і наваг пісьмова адмовіўся ад удзелу ў працы камісіі да часу вяртацца старшыні, абгрунтоўваючы сваю пазіцыю тым, што «я никогда не соглашаюсь с его мнением, и дела серьезные остаются в одних лишь переговорах и спорах, и третьего члена нет, то он от участия в комиссии отказывается впредь до прибытия члена» і паехаў у свой участак для выканання тэрміновых абавязкаў міравога пасрэдніка²⁸. У гэты час старшыня камісіі —

²⁶ НГАБ. Ф. 242. Воп. 1. Спр. 123. Л. 64; Памятная книжка Минской губернии на 1865 год. — С. 160–161.

²⁷ НГАБ. Ф. 242. Воп. 1. Спр. 392. Л. 1–1адв.

²⁸ НГАБ. Ф. 242. Воп. 1. Спр. 392. Л. 3–Задв.

член ад МУС надворны саветнік О. Ф. Савініч — на працягу трох тыдняў не ўдзельнічаў у яе рабоце, а выязджаў у г. Барысаў (ён адначасова з'яўляўся старшынёй павятовага з'езда міравых пасрэднікаў) і г. Мінск «па справах службы». Перад ад'ездам ён абвясціў, каб «комісія, не дожыдаючыся прыбыцця яго, прадолжала бы сваі дзеянні», даручыўшы «толькі сабраць сведзення, неабходныя к составленню актоў, распределить землемеров по именениям, для поверки помещичьих планов и наблюдать за их занятиями»²⁹. Канфлікт паміж двума членамі прывёў да таго, што В. П. Раздзерышын «отправлялся в одно селение для опроса крестьян, осмотра земель и делания некоторых выводов, служащих для определения действительной стоимости земли, между тем как г. Никотин отправлялся для той же цели в другие именения»³⁰. Па словах апошняга, такі парадак быў вынікам дзеянняў В. П. Раздзерышына. Напрыклад, «в [дер.] Барбарове <...> Раздеришин ушел рано на охоту и возвратился ночью. За тем съездили в дер. Староселье, принадлежащую трем владельцам. По опросе бывших крестьян всех трех владельцев, вышли в поля, окружающие деревню для осмотра; но при самом начале осмотра появившееся на поле большое стадо птиц [так у тэксце дакумента. — С. Т.] увлекло г. Раздеришина поохотиться за ними. Оставшись один, я осмотрел все поля с помещиком и крестьянами...»³¹ І падобных выпадкаў прыводзілася шмат. Зразумела, што пры такім парадку работы немагчыма было дасягнуць згоды ў дзейнасці камісіі. У сваю чаргу, міравы пасрэднік таксама даў тлумачэнні губернатару, у якім абвінавчваў І. М. Нікоціна ў няправільных і нават незаконных паступках, якія прыводзілі да падзення аўтарытэту камісіі у вачах сялян, а пазні пачатак сваёй работы тлумачыў хваробаю³².

²⁹ НГАБ. Ф. 242. Воп. 1. Спр. 392. Л. 4, 32.

³⁰ НГАБ. Ф. 242. Воп. 1. Спр. 392. Л. 4адв.

³¹ НГАБ. Ф. 242. Воп. 1. Спр. 392. Л. 33–34.

³² НГАБ. Ф. 242. Воп. 1. Спр. 392. Л. 4–7адв.

Канфлікт разбіраўся 22 верасня 1864 г. на пасяджэнні Мінскай губернскай па сялянскіх справах прысутнасці, якая паставіла, што такія «непаразуменні» ў дадатковай паверачнай камісіі Барысаўскага павета «крайне вредят столь важному делу, как выкупная операция в здешнем крае», і накіравала на месца працы камісіі члена прысутнасці гвардыі капітана Мікалаева. Яму даручылі «сделать на месте дознание противу всех вышепрописанных обстоятельств в донесении члена от Министерства финансов г. Никотина и в объяснении мирового посредника Раздеришина»³³. Гэты канфлікт паставіў пад сумнеў і вынікі папярэдняй дзейнасці камісіі, таму Мікалаеву даручылі яшчэ праверыць на месцы ўжо разгледжаныя губернскай па сялянскіх справах прысутнасцю пратаколы і выкупныя акты па маёнтках Берасенеўка і Гаравец, складзеныя гэтай жа камісіяй, і на якія ў прысутнасць паступілі скаргі ад сялян³⁴. Пры гэтым старшыня камісіі Спічакоў скардзіўся на Мінскую губернскую па сялянскіх справах прысутнасць, якая вярнула на дапрацоўку і праверку выкупное справаводства па шэрагу маёнткаў, абвінавачваючы яе ў прадурзятым стаўленні да камісіі. Канфлікт і разбіральніцтвы доўжыліся і ў 1865 г., калі паступілі на разгляд Віленскага генерал-губернатара³⁵.

На жаль, намі не знойдзена дакументальнае пацвярджэнне вынікаў гэтага процістаяння, але адзначым, што ў хуткім часе В. П. Раздзерышын у сакавіку 1865 г. быў пераведзены ў 2-гі участак Ігуменскага павета Мінскай губ. Акрамя названай, прычын пераводу было некалькі, у тым ліку недастатковая увага да выканання абавязкаў і перавышэнне ўлады. Пазней Віленскі генерал-губернатар фон Каўфман загадаў звольніць Раздзерышына пры першым скарачэнні ўчасткаў³⁶. З 1 сту-

³³ НГАБ. Ф. 242. Воп. 1. Спр. 392. Л. 20адв.

³⁴ НГАБ. Ф. 242. Воп. 1. Спр. 392. Л. 18–22адв.

³⁵ LVIA. F. 439. Ap. 1. V. 262. 59 л.

³⁶ НГАБ. Ф. 242. Воп. 1. Спр. 123. Л. 64–71адв.

дзень 1867 г. яго «пакінулі за штатам» у сувязі з ліквідацыяй 10 паверачных камісій Мінскай губ.³⁷ З чэрвеня 1867 г. апошні службы ўжо міравым пасрэднікам 1-га ўчастка Люцынскага павета Віцебскай губ.³⁸ Улічваючы яго аклад у 2 000 руб., можна рабіць выснову, што ён прыехаў у Беларусь «па закліку» М. М. Мураўёва з унутраных губерняў імперыі. Менавіта М. М. Мураўёў прызначыў Раздзерышына ў лістападзе 1863 г. на пасаду міравога пасрэдніка ў Мінскую губ. Больш дакладных звестак мы не знайшлі.³⁹ І. М. Нікоцін працаваў спачатку ў той жа паверачнай камісіі Барысаўскага павета, а з ліпеня 1866 г. у павеце дзейнічала адна камісія, у складзе якой ён працягваў службу. Да 1868 г. Барысаўская паверачная камісія спыніла сваю дзейнасць, і далейшы лёс чыноўніка нам невядомы⁴⁰. Працістаянне паміж міравымі пасрэднікамі і членамі адміністрацыі ўнутраных спраў і фінансаў і ў іншых паверачных камісіях адлюстравана ў архіўных матэрыялах. Звычайна яны вырашаліся не на карысць пасрэднікаў⁴¹.

Былі і іншыя прыклады работы паверачных камісій. Адзін з міравых пасрэднікаў, які таксама прыехаў па закліку М. М. Мураўёва, М. Л. Пяскоўскі пакінуў успаміны аб удзеле ў рабоце паверачнай камісіі Лепельскага павета Віцебскай губ. Адзначым, што гэта быў вядомы публіцыст, аўтар публікацый ў «Вестнике Европы», «Русской мысли», «Русской старине», «Русской школе» і інш. М. Л. Пяскоўскі пісаў, што ўмовы работы членаў паверачных камісій былі нялёгкімі. У прыватнас-

³⁷ НГАБ. Ф. 242. Воп. 1. Спр. 811. Л. 12–14.

³⁸ НГАБ. Ф. 2642. Воп. 1. Спр. 292. Л. 35–37.

³⁹ НГАБ. Ф. 242. Воп. 1. Спр. 172. Л. 35–35 адв., 93–93адв., 152–153адв.; НГАБ. Ф. 242. Воп. 1. Спр. 123. Л. 64; Адрес-календарь Виленского генерал-губернаторства на 1868 год. — С. 171.

⁴⁰ Адрес-календарь Виленского генерал-губернаторства на 1868 год. — С. 501–502.

⁴¹ НГАБ. Ф. 242. Воп. 1. Спр. 90. Л. 37–39, 42–44, 55, 67, 76.

І аўтар успамінаў, што за тры летнія месяцы 1863 г. правёў у мяст. Бешанковічы (афіцыйнае месца жыхарства міравога пасрэдняка) не больш за 10 дзён. Астатні час праходзіў у пераездах па валасцях і вёсках⁴². Другі міравы пасрэднік, М. К. Паллявой, ва ўспамінах адзначаў, што ў Мінскай губ. было цяжка вызначыць ацэнку зямлі. Так, на адной квадратнай вярсце маглі быць два-тры розных сорта глебы. Таму было неабходна падрабязна аглядаць усе ўчасткі. У Бабруйскім павеце ўчасткі знаходзіліся на значнай адлегласці, дабірацца прыходзілася праз лес пры амаль поўнай адсутнасці дарог. Праверку ўскладняла варожае стаўленне з боку мясцовых памешчыкаў⁴³. Яшчэ адзін з міравых пасрэднякаў У. П. Бярэзін распавядаў, што адразу пасля зыходу снега ўвесну 1865 г. члены паверачнай камісіі Мінскага павета «начали свои странствия по “грязному киселю”».⁴⁴ З самага ранку яны штодзень выязджалі для агляду зямляў і толькі ўцямры вярталіся начаваць. «В первые две недели, как нарочно, ежедневно и неустанно шел мелкий дождь... и мы возвращались “домой” измученные ходьбою и тряскою на лошадях, голодные как волки. Наш обед, служивший и ужином, мы истребляли жадно и быстро»⁴⁵.

В. П. Панюціч сцвярджае, што «наверачныя работы і складанне выкупных актаў, як і раней устаўных грамат, суправа-

⁴² *Песковский, М.* На рубеже двух эпох / М. Песковский // Русская старина. 1896. — № 4. — С. 65; *Луговцова, С. Л.* Крестьянская реформа в воспоминаниях мировых посредников / С. Л. Луговцова. — С. 44.

⁴³ *Полевой, Н. К.* Два года, 1864 и 1865, из истории крестьянского дела в Минской губернии / Н. К. Полевой // Русская старина. — 1910. — № 4. — С. 5.

⁴⁴ *Березин, В.* Восемь лет в Северо-Западном крае / В. Березин // Русский вестник. — 1896. — № 7. — С. 186; *Луговцова, С. Л.* Крестьянская реформа в воспоминаниях мировых посредников. — С. 44–45.

⁴⁵ *Березин, В.* Восемь лет в Северо-Западном крае / В. Березин // Русский вестник. 1896. — № 7. — С. 186; *Луговцова, С. Л.* Крестьянская реформа в воспоминаниях мировых посредников. — С. 45.

джаліся злоўжываннямі памешчыкаў і паверачных камісій»⁴⁶. Прыведзенае выказванне аспрэчвае змест цыркуляра М. М. Мураўёва ад 16 лістапада 1863 г., у якім адзначалася «адностороннее направление поверочных комиссий и назначение ими непомерно низких цен за земли»⁴⁷. Гэта сведчыць аб тым, што паверачныя камісіі імкнуліся задаволіць інтарэсы сялянства, часта на шкоду памеснаму дваранству⁴⁸. Сапрауды, колькасць зямлі ў карыстанні сялян і ва ўстаўных граматах часта не супадала, і гэта прызнаваў А. Л. Патапаў у 1868 г. Ён сцвярджаў, што такая з'ява была даволі распаўсюджанай на тэрыторыі Беларусі.⁴⁹ Аднак паверачныя камісіі выпраўлялі памылкі. На падставе цыркуляраў генерал-губернатора К. П. фон Каўфмана ад 20 красавіка 1865 г. і 21 ліпеня 1866 г., канчаткова зацверджаныя і прыведзеныя ў выкаіанне выкупныя акты адносна складу надзелу і колькасці плацэжаў пераглядаліся з мэтай прадстаўлення сялянам тых правоў, у якіх ім было адмоўлена раней, а таксама з мэтай узгаднення ці паніжэння папярэдніх ацэнак плацэжаў. У выніку першапачаткова зацверджаныя акты змяняліся ці дапаўняліся⁵⁰.

У вялікай колькасці выкупных актаў, складзеных у пачатку работы паверачных камісій, перавага аддавалася інтарэсам сялян. Напрыклад, у Дзісенскім павеце Віленскай губ. памешчыца Ганна Лапацынская яшчэ да работы паверачнай камісіі праявляла вымярэнне сялянскіх зямель маёнтка. Дзеля знішчэння

⁴⁶ Гісторыя сялянства Беларусі са старажытных часоў да нашых дзён : у 3 т. Т. 2 : Гісторыя сялянства Беларусі ад рэформы 1861 г. да сакавіка 1917 г. / З. Е. Абезгауз, Х. Ю. Бейлькін, А. Р. Бухавец [і інш.]; пад рэд. В. П. Панюшча. — Мінск : Бел. навука, 2002. — С. 93.

⁴⁷ НДБ РДГА. Друкаваная запіска 952. Отношение генерал-адъютанта Потапова к министру внутренних дел от 24 июня 1868 г. № 2265. — Земский отдел МВД. 29 октября 1868 г. — С. 4.

⁴⁸ НГАБ. Ф. 2654. Вон. 1. Спр. 79. Л. 1–10.

⁴⁹ НДБ РДГА. ДЗ 952. С. 19.

⁵⁰ НДБ РДГА. ДЗ 952. С. 19.

пераспалосіцы па дабрачынным пагадненні абмяняла з сялянамі частку ворыўных і пашавых надзелаў, пры гэтым дала сялянам большага памеру, чым яны карысталіся да рэформы. Калі ж у маёнтку начала работу паверачная камісія, то сяляне паказалі тую землі, якія былі ў іх карыстанні да 1861 г., «забыўшы» указаць, на якія ўгоддзі яны былі абменяны. Паверанага памешчыцы камісія слухаць не пажадала. У выніку сялянам адалі і былыя землі, і новыя, якімі сяляне ніколі раней не карысталіся⁵¹.

У цэлым, па меркаванні А. А. Камзалавай, дзейнасць паверачных камісій пры складанні выкупных актаў у 1865–1866 гг. характарызавалася найбольш значнымі саступкамі патрабаванням сялян пры вызначэнні памераў надзелу, яго ацэнцы, усталяванні разрадаў угоддзяў і іх развярстанні. У выніку дзейнасці камісій сялянам вярнулі частку зямлі, якая была адрэзана пры складанні выкупных актаў ранейшага перыяду⁵². Памер сялянскіх зямель узрос, а выкупны кошт за яе значна зніжаны. З аналізу 8 472 выкупных здзелаак, праведзенага П. А. Зайончкоўскім, вынікае, што колькасць надзельнай зямлі павялічылася з 3 154 143 да 3 913 754 дзес., альбо на 759 611 дзес. (на 24 %) у параўнанні з зямельнымі надзелямі па устаўных граматах⁵³.

Такім чынам, удзел у рабоце паверачных камісій стаў дадатковым абавязкам і асаблівасцю дзейнасці міравых пасрэднікаў Беларусі. Пры гэтым з 1863 г. іх пераважная большасць былі не мясцовымі дваранамі, а прыехалі з унутраных губерняў імперыі і таму не ведалі асаблівасцей пазямельных адносін краю, што часам прыводзіла да недакладнасцей у рабоце камісій. У цэлым пасрэднікі імкнуліся да больш хуткага і назямельнага ўладкавання сялян і пры гэтым выконвалі распараджэнні мясцовай адміністрацыі.

⁵¹ LVIA. F. 385. Ap. 1. B. 4. Л. 12–13.

⁵² Камзолова, А. А. Политика самодержавия в Северо-Западном крае в эпоху Великих реформ / А. А. Камзолова. — М. : Наука, 2005. — С. 184.

⁵³ Зайончковский, П. А. Отмена крепостного права в России. — С. 222–224.